

SLOVAR SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA IN NAREČNE BESEDE

V SSKJ so nekatere besede označene s kvalifikatorjem narečno. Pri tem so posamezne nedoslednosti in težave z zvezi s tem označevanjem, tudi zaradi pomanjkanja raziskav slovenske narečne leksike. Za nekatere primere ni nujno, da imajo narečno stilno vrednost. Pojasniti bi si bilo treba teoretična izhodišča za take rešitve, kot so podane v slovarju.

The *Dictionary of Standard Slovene* contains entries with the marking 'dialect.' Among these there are certain inconsistencies and problems connected with this designation, in part due to the dearth of research on Slovene dialectal lexicon. In some instances it is not necessarily the case that a word should be marked as dialectal. It would be necessary to establish theoretical motivations for such solutions as given in the *Dictionary*.

Nastajanje Slovarja slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) se bliža koncu. Naj mi bo ob tej priložnosti dovoljeno s stališča dialektologa izraziti nekatere svoje poglede na probleme, ki so povezani z narečnim besedjem.

Spregovoriti želim o besedah, ki so v SSKJ označene s kvalifikatorjem narečno. O isti kategoriji besed je pisala že M. Hajnšek-Holz.¹ Podala je pregled pomenskih kategorij samostalnika z istim kvalifikatorjem. Moje razmišljanje je drugačne narave, njen pregled pa mi je lahko v pomoč.

S stališča pripadnosti besedja različnim sistemom jezika obstajajo tudi različni tipi slovarjev: slovar celotnega besednega zaklada nekega jezika, slovar knjižnega jezika, slovar narečja. Primer prvega je za slovenski jezik Pleteršnikov slovar, primer drugega SSKJ in primer tretjega kot ena izmed možnih variant Tominčev Slovar črnovrškega narečja. Pleteršnikov in Tominčev slovar sta vsak na svoj način dvojezična, SSKJ pa je enojezičen.

Ob prebiranju Uvoda v Slovar se ni mogoče znebiti vtisa, da se sestavljavci niso popolnoma zavedali pripadnosti velikega števila istih besed različnim sistemom: po eni strani sistemu knjižnega jezika in po drugi sistemom narečij. Te ugotovitve ne spodbije tudi že omenjeni članek Hajnškove o narečnih prvinah v slovarju. Kvalifikator narečno bi sicer govoril za to, da so te besede pojmovane kot stilno zaznamovane besede knjižnega jezika, kjer pa se govori o njih neposredno, je jasno rečeno »narečno besedišče« in »narečne besede«. Težko je verjeti, da bi ta izraz uporabili za okrajšano izražanje. Narečna beseda je beseda, ki je del slovarja posameznega narečja ali govora. Po SSKJ je narečje od knjižnega jezika različen jezikovni sistem, v katerem se govori na delu narodnega ozemlja.² Beseda knjižnega jezika pa sestavlja slovar knjižnega jezika v obeh variantah: pisani in govorjeni. Veliko število besed in pomenov je hkrati narečnih in knjižnih, pri čemer so narečne lahko last enega ali več narečij. Tako so normalno narečne besede *človek, krava, miza, gozd, gošča, les; koruza, turščica, sirk, debelača; ličkati, majiti, robkati, ružiti; krompir, čompe;*

¹ M. HAJNŠEK-HOLZ, Narečne prvine v Slovarju slovenskega knjižnega jezika, *Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja* (Ljubljana, 1988), 89.

² SSKJ II (Ljubljana, 1975), 977.

čebula, luk; med, strd; koruznjak itd., seveda vsaka v za svoje narečje značilni narečni izgovorjavi. Hkrati so po SSKJ vse te besede tudi knjižne. Razlika je v tem, da so vsaka v svojem narečju nevtralne, v knjižnem pa so nekatere nevtralne, druge pa stilno zaznamovane.

Po izpisih je glede izvora gotovo največ narečno obarvanih besed iz leposlovja in strokovne literature. V leposlovju je beseda, vzeta iz narečja, lahko uporabljena v istem pomenu kot v narečju, lahko pa je njen pomen razširjen, zožen ali drugače spremenjen. Če je beseda znana v več narečjih z različnim pomenom, uporabil pa jo je npr. pisatelj samo z enega narečnega področja, bo kot knjižna imela samo ta pomen. Če je kot stilem uporabljena narečna beseda, bi morala v slovarju knjižnega jezika biti označena tako, da se pove, namesto katere nevtralne knjižne besede ali pomena se rabi in iz katerega narečja je. Pomenov, ki jih ima v narečju, pa ni treba navajati. Razlike med pomeni v narečjih in knjižnem jeziku so za redaktorja lahko velika past. Istočasno pa je tudi velika težava določiti enakost ali razliko med knjižnim in narečnim pomenom, saj razen redkih izjem nimamo izdelanih narečnih slovarjev. Po drugi strani pa so tudi izpisi, po katerih naj se določi knjižni pomen, velikokrat zelo skromni.

Kaj je merilo, po katerem se besede iz narečij vključijo oz. so jih sestavljavci slovarja sprejeli v knjižni jezik, kot nevtralne ali kot stilno zaznamovane? V Uvodu je rečeno, da »je narečno besedišče v slovar vključeno, če je močnejše zastopano v pisanem knjižnem jeziku«. ³ To se seveda nanaša na narečno zaznamovane besede. Tako so te besede sprejete v besedni zaklad knjižnega jezika, ostane pa jim stilna zaznamovanost. V slovarju so označene z oznako (nar.), kar pomeni »beseda, pomen ali zveza, vzeta iz narečja«. ⁴

Oglejmo si nekaj besed s tem kvalifikatorjem in skušajmo iz prakse izluščiti nekatera dejstva. Zaradi povezanosti je treba pritegniti tudi nekatere besede z drugimi kvalifikatorji ali nevtralne. Npr. vsa pomembnejša poimenovanja gozda v slovenskih narečjih so: *bošk, boška, boršt, brdo, gmajna, gora, gošča, gozd, hosta, hrib, les, log, loza, reber, šuma*. ⁵ Ob pregledovanju slovarja ugotovimo, da v knjižnem jeziku obstajajo v pomenu 'gozd' kot edinem ali pa kot enem izmed njih vse te besede razen *bošk, boška, brdo, gmajna, hrib, meja in reber*. Če izvzamemo poimenovanji *bošk* in *boška*, ki v narečjih zavzemata obsežen zahodni del slovenskega jezika, so ostali štirje izrazi tudi v narečjih redkejši. *Bošk, boška* in *gmajna* so neslovanske izposojenke, *brdo, hrib* in *reber* pa so poimenovanja gozda po oblikovanosti zemljišča (k tem spada tudi v knjižni jezik sprejeta *gora*). V knjižnem jeziku nevtralen je izraz *gozd*. Brez kvalifikatorja, z enako razlago kot *gozd* in z dodanim nadrejenim sinonimom *gozd* je tudi *hosta* v 1. pomenu. *Boršt* in *šuma* sta kvalificirana kot narečna, *gošča* pa kot narečno gorenjsko. Besede *les, log* in *loza* so označene kot knjižne, *gora* pa kot zastarelo *gozd v hribovitem svetu*. Marsikatero besedo, značilno za katero od narečij, v slovarju lahko najdemo tudi pod drugimi kvalifikatorji, npr. etn., gastr. in še katerimi. Vse te

³ SSKJ I (Ljubljana, 1970), XI.

⁴ SSKJ I (Ljubljana, 1970), XXI.

⁵ F. BENEDIK, Poimenovanje gozda in refleksi *ě* v besedi *sneg* v slovenskih govorih, *Razprave* 13 (Ljubljana, 1990), 213.

kvalifikatorje za knjižni jezik lahko sprejmemo, potrebno pa bi bilo vedeti merilo za kvalificiranje. Da bi pozitivno vedeli, da ima npr. gošča samo gorenjski prizvok in ne tudi štajerskega zato, ker so jo v knjižni jezik zapisali samo Gorenjci ali vsaj pretežno Gorenjci oz. so jo uporabili pisatelji za označitev Gorenjcev, in ne morda zato, ker sestavljavci niso vedeli, da je beseda znana tudi po Štajerskem. Da so besede *les*, *log*, *loza* res knjižne, nekaj visoki stil in niso morda tako označene zato, ker pisci ne vedo, da so v narečjih to najbolj nevtralna poimenovanja za *gozd*.

Kvalifikacija osnovne besede potegne za seboj tudi izpeljanke. Ostanimo kar pri *gošči* oz. *goščarju*. Prvi pomen besede *goščar* je narečno gorenjsko 'partizan' (kot človek, ki živi v gošči). Drug pomen pa je okvalificiran z lovsko in sicer *gams*, ki živi v goščavah pod gozdno mejo. Možno je res, da se izraz nanaša na goščavo. Obstaja pa še druga možnost. Pod gozdno mejo drevje in grmovje navadno ni ravno zelo gosto, prej redko, zato tam ni goščava. Gamsi živijo predvsem na Gorenjskem. Tam rečejo gozdu *gošča*. Torej bi bil *goščar* *gams*, ki živi v gozdu in ne tisti, ki živi nad gozdno mejo. Poimenovanje se lahko pokriva z izrazom *gošča* za gozd, lahko pa se je kot lovski termin razširil tudi zunaj tega območja. Če se *gošča* in *goščar* ujemata, bi tudi *goščar* zaslužil kvalifikator narečno, če pa se ne ujemata, strokovni kvalifikator zadostuje.

Enako kot *gozd* in *hosta* sta kvalificirana tudi izraza *kokoš* in *kura*: oba z razlago in z dodatnim nadrejenim sinonimom *kokoš* pri *kuri*. Stilnega kvalifikatorja nimata ne *hosta* ne *kura* in to bi kazalo na enako vrednost kot *gozd* in *kokoš*. Iz poznavanja narečnih izrazov se mi vsiljuje pri *hosta* narečna obarvanost, pri *kura* pa v odnosu do *kokoši* nekoliko nižji stil. Lahko so to moji osebni občutki, vendar bi za take primere želela, da imam strokoven odgovor, ki mi jih bo ovrgel. Pri izrazu *piška*, ki je razložen kot »navadno ekspresivno piščanec, mlada kokoš«, pa je v frazeološkem gnezdu navedena zveza narečno *klicati piške* za pomen 'kokoši'. Spet mislim, da tudi v narečju ne gre za nevtralni izraz, ampak za ljubkovalnega.

Pojavi se tudi vprašanje, po katerem merilu je eden narečnih izrazov sprejet kot nevtralen knjižni. Za primer bi vzela glagol za odstranjevanje zrn s koruznega storža. Brez kvalifikatorjev sta izraza *robkati* in *luščiti*, narečno pa je označen izraz *ružiti*. *Luščiti* s stališča narečij ni dvomljiv: to je najbolj pogosto poimenovanje, razširjeno predvsem v vzhodnem in severovzhodnem področju, po razširjenosti sledi notranjski in dolenjski *ružiti*, na tretjem mestu pa je gorenjsko *robkati*.⁶ Oba izraza se stikata prav v Ljubljani: vzhod (Rudnik, Janče) pozna *ružiti*, zahodni del (Vnanje gorice, Dobrova) pa *robkati*. Ali je pri določanju nevtralnosti in narečnosti odločalo večje število izpisov z *robkati* ali morda samo urednikov občutek? In ali sta dva nevtralna izraza, v tem primeru *robkati* in *luščiti*, popolna sinonima?

Če razumemo vse besede iz slovarja kot knjižne z odtenkom narečnosti, kdaj beseda prestopi mejo narečnosti in postane knjižna z narečno stilno vrednostjo in kdaj iz take nevtralna? Zdi se, da je za prvi prestop potrebno, da jo nekdo zapiše in da so ti zapisi dosti številni v gradivu za slovar. Za drugi prestop je vprašanje zastavljeno že zgoraj. Pri *robkati* in *luščiti* imamo dva enakovredna nevtralna izraza. Pri nekaterih primerih jih je še več. Ali je v takem primeru smiselno napraviti premik od narečne

⁶ Gradivo za SLA na Inštitutu za slovenski jezik F. Ramovša, ZRC SAZU.

označenosti do nevtralnosti? Ali je kaj vplivalo število nevtralnih izrazov na ponevtaljanje? V nekaterih primerih, ko nevtralnega izraza ni, se zdi, da bi bilo kvalifikator narečno bolje opustiti (včasih tudi katerega drugega s podobno vrednostjo) in besedo dopustiti kot nevtralni izraz. Npr. *koruznjak*. Leksikalno in besedotvorno se lepo vklaplja v standard, edina povezava z narečji je, da jo uporabljajo pisci s panonskega področja, toda le tam je ta zgradb(ic)a znana. *Kukuričnjak* bi kot izpeljanka iz narečno obarvane osnove ostal narečno zaznamovan. Isto velja za poimenovanje blejskega čolna: *pletinja*. Brez vzroka imajo narečno kvalifikacijo imena za živali tipa *Dimka*, *Belka*, *Liska*, *Rjavka*, bolj opravičeno pa npr. *Čada*, *Bajs*. Če se beseda uporablja pri opisovanju podeželja, to še ne pomeni, da je narečna. Tudi poimenovanja praznikov kot *jurjevo*, *šentjanževo*, *štefanovo* so po nepotrebnem označena narečno, saj zanje nimamo nobenega primernejšega knjižnega izraza. Poleg tega je tudi neskladje med kvalifikacijo najpomembnejše besede iz skupine, praznika ali dneva *jurjevo*, ki je označen z narečno, medtem ko *jurjevanje*, *jurjeva* in *jurjaš* niso. Strokovni kvalifikator etnološko ne vključuje avtomatično tudi narečne zaznamovanosti.

Področna pripadnost narečno zaznamovanih izrazov je prikazana oz. neprikazana na tri načine. Informativno najbolj skop je kvalifikator narečno brez dopolnila. Pove nam sicer, da je beseda znana v več narečjih, nič pa, v katerih. Verjamem, da bi bilo pri posameznih besedah zamudno ugotavljati, v katerih narečjih so znane, toda ta podatek bi pričakovali enako opravičeno, kot če je beseda znana v enem samem narečju oz. pokrajini. Za ta primer podatek namreč dobimo z dopolnili tipa gor., dol., štaj., V, SV, Z. Če bi navajali razširjenost tudi pri izrazih, znanih v več narečjih, bi se izognili tudi takim nedorečenostim, kot je npr. pri besedi *južina*: 1. nar. kosilo, 2. nar. malica. Iz tega bi se dalo razumeti tudi to, da v istih narečjih ali pa v enem izmed njih pomeni oboje, kot npr. ponekod *malica* pomeni dopoldansko in popoldansko malico, ponekod pa le eno od njiju.

Tretji način določitve narečja je posreden, z navajanjem citiranega pisatelja. Ta način je po eni strani najbolj točen glede pozitivne informacije, od kod je beseda, in s tem je dana možnost za točno ugotovitev pomena, hkrati pa je najbolj nepoveden, kar se tiče razširjenosti pomena.

Dobro bi bilo poznati tudi merila za obratno kvalifikacijo: kdaj beseda obdrži narečno zaznamovanost. Razmeroma lahko je to določiti v primerih, ko imamo knjižno besedo in popoln sinonim, ki se uporablja na ozkem delu slovenskega jezika: npr. *med* in *strd* ali *čebula* in *luk*. Zaradi narečne omejenosti besed jih uporablja omejeno število avtorjev in zato je njihova pogostnost v besedilih in od tod v izpisih majhna. Drugačen je primer *ličkati* in *kožuhati*. Zemljepisno izraz *kožuhati* za odstranjevanje liste s koruznega storža zavzema največji obseg. *Ličkati* je na drugem mestu⁷ (poleg njiju so pogostejši še *majiti*, *lupiti*, *beliti*, *slačiti*, *fincati*). Na uveljavitev *ličkati* kot nevtralne je tu poleg številčnosti vplival še kak drug dejavnik. Koristno bi bilo raziskati razmerja med zemljepisno (narečno) razširjenostjo posameznih besed, prvim zapisom za kak pomen in številom uporabnikov), razmerja med narečnim izvorom posameznih nevtralnih besed in vzroke za različnost: npr. *robkati* zahodno; *ličkati* vzhodno; zakaj ne vzporedno *ružiti* in *ličkati*, kot je razširjeno v narečju. Zakaj

⁷ Prav tam.

npr. uveljavitev *brisače* za knjižno, ko pa je v govorih enako pogosta kot *brislja* in *brisavka*?⁸ Nekaj je brez posebnih raziskav dokaj jasno: besede iz osrednjih narečij so se prej uveljavile kot nevtralne kakor besede z obrobja, posebno s tistega, kjer so imeli svoje pokrajinske knjižne jezike. Tudi tu bi bila poučna statistika, ki pa bi jo bilo na osnovi slovarja težko narediti, ker v večjem delu narečno kvalificiranih besed ni pojasnjen narečni ali zemljepisni izvor.

Že v začetku je bilo rečeno, da najdemo besede, ki bi bile lahko kvalificirane narečno, tudi pod drugimi kvalifikatorji. Beseda *ocvirkovica* (ocvirkova potica) ima kvalifikator narečno, pri čemer odsotnost pojasnila kaže na rabo v več narečjih, *medla* in *matevž* imata kvalifikator gastronomsko, pri čemer sta ti dve jedi znani ožje kot *ocvirkovica*. Mimogrede: zaradi česa je *ocvirkovka* v istem pomenu nevtralna in *ocvirkovica* narečna? Zaradi številnejših primerov, zaradi pripone, ali zaradi naključnega občutka redaktorja? In zakaj *ocvirkovka* in *ocvirkovica* nimata tudi kvalifikatorja gastronomsko, če ga imata *medla* in *matevž*, ali zakaj slednja dva nimata tudi kvalifikatorja narečno. In zakaj nima ne enega ne drugega ampak tretjega, in sicer etnološko, *smojka*. Če gledamo razlago in kvalifikacije pri eni besedi, dostikrat ne zbudijo dvomov, neskladnosti se pokažejo, ko primerjamo razlage različnih gesel.

Samo dotaknila bi se še kvalifikatorja pogovorno in še bolj nižje pogovorno, ki ga ima veliko število besed, kjer bi pričakovali narečno. Največkrat so to neslovanske izposojenke, ki so znane v večini narečij in seveda tudi v govorjenem jeziku centra. Mislim, da spadajo na isto raven kot narečne, saj gre v obeh primerih za govorjeni jezik. Po najnovjšem pravopisu bi verjetno imele kvalifikator pogovarjalno. Spet pa se zastavlja vprašanja, katera je tista oporna točka, s pomočjo katere besede dobijo ta kvalifikator, saj je naš nenarečni govorjeni jezik še dosti manj raziskan kot klasična narečja. Verjetno gre velikokrat za občutek sestavljalcev in priložnostne ankete.

Naj za zaključek povzamem nekatere misli. V slovar knjižnega jezika sodijo druge besede kot v narečni slovar ob velikem številu istih izrazov. Tudi njihov pomen in stilna vrednost sta v obeh sistemih dostikrat drugačna. Če so besede, prevzete iz narečij, pojmovane kot knjižne, bi bilo treba pojasniti merila za določanje narečne zaznamovanosti in pomenov v knjižnem jeziku in seveda razlagati samo tiste besede in pomene, ki se uporabljajo v knjižnem jeziku. Če pa imajo besede vrednost narečnih besed, bi za določanje pomenov morale odločati stanje v narečjih, vendar to ne sodi v slovar knjižnega jezika.

Nazadnje še nekaj besed za pravilno razumevanje mojih razmišljanj. Dobro se zavedam, koliko truda je bilo vloženega v to, da danes imamo SSKJ; da je to prvi slovar takega tipa pri nas; da sta bila čas nastajanja in število delavcev vedno omejena; da so bili sestavljalci tako rekoč kot neplavalci vrženi v morje (besed) z ukazom: »Čim prej nam prinesite slovar!« Naši slovarniki so splavali in slovar naredili. Z napakami vred. Danes, ko ga imamo, pa se bo laže lotiti odpravljanja začetniških napak, raziskati nekatere probleme in teoretične raziskave upoštevati pri nadaljnjem delu, predvsem tudi pri izdelavi Enozvezkovnega slovarja. Vesela bom, če bodo moji pomisleki vsaj malo pripomogli k odpravi kake začetniške napake.

⁸ Prav tam.

ZUSAMMENFASSUNG

Im Wörterbuch der slowenischen Hochsprache sind viele Wörter mit dem Zeichen für »dialektal« versehen. Die dialektalen Wörter haben zwei Auffassungsweisen und einen nicht immer klar ausgedrückten hochsprachlichen Ausgangspunkt, woraus das entsprechende Qualifizierungsverfahren folgt. Die Abgrenzung dialektaler und hochsprachlicher Wörter mit einer dialektalen Stilnuance bereitet Probleme wegen des Mangels an Werken mit einer wissenschaftlichen Bearbeitung des slowenischen dialektalen Wortschatzes sowie theoretischer Forschungen innerhalb der hochsprachlichen Lexik. Für die Neutralisierung der dialektalen Ausdrücke, wenn es keine neutrale Benennung für einen bestimmten Begriff gibt, könnte man einen der Ausdrücke, die den Qualifikator dialektal tragen, als neutralen Begriff zulassen. Was waren die theoretischen Grundlagen für die im Wörterbuch angeführten Lösungen? Darin findet man auch vereinzelte Typen von Inkonzonanz: mit dem allgemeinen Qualifikator dialektal, mit dem engeren regional oder mit dem Zitat des Benützers irgendeines Ausdrucks oder einer Bedeutung.